

תעודות

ראיון עם אמיל חביבי

(מראיין יעקב אגמון)

שאלה: אמיל חביבי, אתה בעצם קיבלת שני פרסים חשובים בארץ הזאת, את פרס ישראל ואת פרס הפלסטיני החשוב ביותר. אפשר להגיד שהפרסים די מבטאים את הבעיה האמתית של סופר ערבי בתוככי מדינת ישראל, או שאני הגזמת.

תשובה: לא, אתה לא הגזמת, בוודאי יש בעיה, אבל אני כל חיי מנסה להציג את עצמי שאין לי הבעיה הזאת, שאני שלם עם עצמי. [יש] בי ההרגשה שאני חי במולדת שלי. שאני לא טורקי בקפריסין. זו הארץ שלי. נכון, לא שאלו בדעתי...

שאלה: בשני המקרים, **תשובה:** בשני המקרים, אבל כל זמן שאני חי במולדת שלי אני לא מרגיש שיש לי בעיה של זהות, בעיה חדה כפי שמסבירים אותה. אני לא מקבל, דווקא גם בעבר לא הייתי מקבל את המדיניות של השלטון בישראל, לחמתי נגדו. אני חשבתי שאני צודק. לא רק כערבי פלסטיני התנגדתי לכל מיני אספקטים של המדיניות השלטת בישראל, אלא כאדם פטריוט,

* הראיון נערך בעקבות פרסום ספרו של חביבי סראיא. בת השד הרע בעברית ('שאלות אישיות', גלי צה"ל, 9.10.1993).

שני פרסי היוקרה הספרותיים המוזכרים בראשית הראיון והמסמנים את ייחודו של חביבי כסופר הם: 'פרס ישראל' לספרות, שהוענק לו ב־7 במאי 1992, ו'פרס ירושלים', שהוענק לו בינואר 1990, בקהיר, בידי יאסר עראפת (במסגרת שבוע התרבות הפלסטינית). בעת ההחלטה להעניק את פרס ישראל לשנת 1992 לאמיל חביבי עמד לנגד עיני השופטים גם ספר הפרווה האחרון של חביבי סראיא בנת אל־עזיל (ערבית 1991). חביבי יליד חיפה, 1921, נפטר במאי 1996. במשך 19 שנה, מ־1952 עד 1972 היה חבר כנסת מטעם המפלגה הקומוניסטית. הוא הפסיק את קשריו עם המפלגה ב־1989. יצירותיו המרכזיות הן: ששית ששת הימים, 1968; האופטימיסט, 1974 (עברית: 1984); לוקה בן לוקה, 1980; אח־טיה, 1985 (עברית: 1988); סראיא. בת השד הרע, 1991 (עברית: 1993); אום אל־רובביקה [מונדרמה], 1992 (עברית: 1997). תרגומי הספרים לעברית הם מלאכת מחשבת של אנטון שמאס.

עיבוד האופטימיסט למחזה, בכיכובו של מוחמד בכרי, זכה להצלחה רבה. המונדרמה

- כמו אדם רגיל. ותמיד אני התחברתי עם עמיתים יהודים ישראלים שהיתה דעתי כמו דעתם.
- שאלה:** בדרך-כלל גם אלה שהתווכחו עם דרכה של המפלגה הקומוניסטית הישראלית לא יכלו להתווכח עם העובדה המוצקת שזאת מפלגה יהודית-ערבית.
- תשובה:** כן, נכון. אני התווכחתי תמיד שלא מגיע לנו לפי המדיניות שאנחנו דגלנו בה מהתחלה, לא מגיע לנו תמיכה כל כך מועטה מקרב הציבוריות היהודית. וניגשתי לפשפש במעשינו. בטקטיקה שלנו, בגישה שלנו.
- שאלה:** איפה אתם כאילו לא צודקים.
- תשובה:** לא. לא מספיק שתגיד שאתה לא מובן על-ידי זה ששומע אותך. יכול להיות שאתה גם מציג את הדבר הצודק בצורה לא משכנעת ולא מבין את ההתלבטויות של האחר כאשר הוא בא, ניגש למדיניות שלך. לכן אני חיפשתי תמיד איפה הטעות שלנו. אני קיבלתי את דעת הקהל הישראלית כדעת קהל רגילה למרות כל הקשיים, כפי שקיבלתי את דעת הקהל הערבית הפלסטינית. אני תמיד רציתי לראות את האשמה, אם גם דעת הקהל שלי לא מבינה אותי, אני ניסיתי לחפש את הטעות אצלי לפני שאני מחפש את הטעות אצל זה ששומע אותי.
- שאלה:** אבל הרי אין מצב כזה, אתה לא שייך לאלה שתגיד שהרוב תמיד צודק. גם אם רוב האנשים לא הסכימו אתך ואתה מפשפש במעשיך, אתה בהחלט יכול להגיע למסקנה שאתה, כמיעוט, צודק.
- תשובה:** נכון. לכן אני אמרתי: לא מגיע לנו. לפי צדקת הקו שאנחנו דגלנו בו, לא מגיע שדעת הקהל היהודית רק תיתן תמיכה קטנה מאוד ומסויגת מאוד בנו.
- שאלה:** אתה ודאי שמעת את הנימוקים, שהיו כאלה שאמרו שקומוניזם ואסלאם זה דבר בלתי אפשרי. לעומת זאת היו כאלה שאמרו שהם מבינים שערבי יכול להיות קומוניסט, אבל הם לא מבינים איך יהודי יכול להיות קומוניסט כשהמדיניות של הקומוניזם העולמי היא נגד הציונות והיהדות. הוסיפו את זה יחד קצת.
- אום אל-רובייקה (תפצים עזובים) הועלתה על הבימה בערבית, בשנת 1992, במסגרת 'התאטרון האחר' בעכו. השנה רואה אור נוסח חדש בעברית, מאת ששון סומך.
- רובייקה היא האישה שנשארה כאן. אחרי 1967 באים מהגלות בני עמה ואומרים לה: את בוגדת - והיא עונה: אתם הלכתם לעשות כסף בכל העולם, וכו', גם אם הייתם קורבן. זו התזה המרכזית של חביבי - העליבו אותנו, ירדו בפנינו כל פעם שהופענו כערבים תחת דגל ישראל. אני, קובע חביבי, מעדיף להיות בארץ תחת דגל ישראל, מאשר להיות גולה. זה המשפט המרכזי של חביבי; והו קו החיים שלו - שהוא לא עזב את הארץ בניגוד לאחרים שכן עזבו את הארץ. גם הגיבורה בהאופטימיסט שמה באקיה, שפירושו 'הנשארת'. זה הוויכוח הארוך שהיה לו עם אלה שטענו כלפי ערביי '48 הנשארים בארץ שהם בוגדים, ויכוח שהתנהל גם עם הנהגת אש"ף טוניס. התשובה שלו היתה לא, 'אני נשאר'. מקורביו מעידים שחביבי תרם לשינוי עמדת אש"ף טוניס, מה שלימים אפשר את מהלכי 'הסכם אוסלו' (הערת יאירה גנוסר).

תשובה:

כן. גפריד בין שאלת הלאום, בין היהדות, ערבי, יהודי, מערביים, כל מיני עמים - והקומוניזם. אני חושב שלא צריכה להיות בעיה שעמים, דווקא עמים מדוכאים שיתמכו בשאיפות הנאצלות של הקומוניזם. ועכשיו אנחנו גילינו, כתוצאה מהניסיון, והניסיון המר של התנועה הקומוניסטית הבין-לאומית, של העולם הסוציאליסטי לשעבר, שהסכר שהיה בינינו לבין הבנת העמים שאנחנו לחמנו למענם, למען החוק שלהם, הסכר הזה לא רק נבנה על-ידי אויבינו, אלא אנחנו בנינו אותו גם בעצמנו. והבעיה הזאת צריכה מחקר ודין.

חשבון נפש.

שאלה:

תשובה:

חשבון נפש. אני עשיתי את חשבון הנפש שלי, אבל אני מדמה את המצב שלנו בתנועה הקומוניסטית לציפורים שכל חייהם חיו בכלוב. הם בהתחלה נכנסו בכוח אל הכלוב, ושארם בכלוב, אבל הם אחרי הרבה שנים התחילו ליהנות מהחיים השקטים האלה, כביכול, בתוך הכלוב וראו בחיים בתוך הכלוב אידיאל. וטוב, עכשיו קרה והכלוב התפורר ויצאו לחוץ. בפעם הראשונה הם הרגישו שיש להם צורך להזיז את הכנפיים, כל ציפור להזיז את הכנפיים שלו. זה לא היה קל, אחרי הרבה-הרבה שנים בלי הצורך להזיז את הכנפיים. וחלק, זה לא תלוי בגיל, נפלו.

שאלה:

תשובה:

חלק הצליח ואור כוח להזיז את הכנפיים שלו ועף במרחבי הטבע עם הציפורים אוכלי ציפורים ועם ציפורים שקטים, אבל התחיל לחיות, כמו יתר בני-האדם, בחיך הטבע. וחלק לא היה לו הכוח להזיז את הכנפיים וישב, ואין לו מדיניות ומחשבה, אלא נוסטלגיה לחיי הכלוב שהוא התרגל אליו.

שאלה:

אני רוצה להבין: בתקופה לפני שאתה עשית את הדין-וחשבון, לפני שהחלטת לעזוב את המפלגה הקומוניסטית, היו תקופות שאתה, כלפי חוץ, מצאת את עצמך מגן על הדרך של המפלגה הקומוניסטית ובתוכך אולי נשרפת, אולי נכווית, אולי הסתרת, אולי שיקרת את עצמך, את האחרים [חביבי הזדהה עם גורבצ'וב, בניגוד לקו המפלגה הקומוניסטית הישראלית].

תשובה:

האמת היא שבשביל להסביר לעצמי מה קרה לי אני כתבתי את הספר הזה, הספר החדש שעכשיו תורגם לעברית סראיא, בת השד הרע, 'בְּנֵת אל ע'ול' כפי שאנחנו אומרים בערבית, נדמה לי גם בשפות הלטיניות אפשר להשתמש במילה ע'ול. ואני שאלתי את עצמי: מה קרה? איך אני יכולתי לסבול מצב כזה? והגעתי למסקנה, שאני התנהגתי התנהגות לא כל-כך מוסרית. כאשר אני הרגשתי את עצמי כמו זכוב בקורי העכביש, אני מיד ברחתי דרך העבודה הספרותית. איפה שאני יודע שבעבודה, יצירה אמנותית, אתה לא יכול לשקר. כל שקר הקטן ביותר נחשף מיד.

- בו בזמן שאני שכנעתי את עצמי, לאט-לאט, שבעבודה הפוליטית שקר מותר.
- שאלה: זה חלק ממכשירי העבודה.
- תשובה: כן. אני לא אומר שרק הקומוניסטים. אני אומר שכולם. אבל יש דבר והוא שאני שכנעתי את עצמי ששקרים מותרים והתנהגות לא מוסרית מותרת, אם זה משרת את המטרה הנאצלת ביותר.
- שאלה: המטרה מקדשת את האמצעים.
- תשובה: כמעט. זה מקיאוווליזם, כפי שאני קורא לו. זה העיול, זה השד הרע שגנב ממני את הדברים היפים שנולדים עם כל בן-אדם לפני שהוא מזהם על-ידי החיים היומיומיים: הצדק, אהבת הצדק, אהבת האמת; כל אלה הם פְּרַאיייה - ה־justice [צדק], שוויון, וכל אלה לאט-לאט נחטפו על-ידי מאז שאני שכנעתי את עצמי שזה אפשרי, מותר, כשר. טוב, אתה שאלת איך אני מסביר - זהו ההסבר. אני מסביר ולא מצדיק.
- שאלה: היו לך שיחות: אני ראינתי פה בתוכנית, לפני הרבה מאוד שנים, את אלכסנדר פן. היו לך שיחות עם אלכסנדר פן?
- תשובה: אנחנו היינו ידידים טובים, וכנראה אחד הבין את השני.
- שאלה: אפשר כמעט לדבר על קו מקביל בכמה דברים ביניכם, נכון?
- תשובה: הוא היה מדור אחר.
- שאלה: לא חשוב.
- תשובה: היה אדם גדול. טוב, אני התגאיתי שאני מצאתי דרך לרכוש את ידידותו. כך היה בעיני אלכסנדר פן.
- שאלה: אבל היו לכם שיחות גלויות על אותם הדברים שהיום אתה יכול לדבר על הכאב הפתוח הזה? או שאז צעדתם עם דגלים מונפים?
- תשובה: לא. לפעמים. יכול להיות, אני לא זוכר, אבל יכול להיות. לגלגנו על כל מיני 'איקונס', יכול להיות. אפילו בדיחות. יכול להיות. אבל ברצינות לא נכנסנו.
- שאלה: כי בדרך-כלל אמרו שלקומוניסטים אין חוש הומור.
- תשובה: תמיד היה לי חוש הומור, ותמיד שמעתי את הטענה הזאת ולא הבנתי אותה. יש. יש קומוניסטים שבאמת לא רק אין להם חוש הומור, לא מבינים בדיחה.
- שאלה: זו דרגה יותר נמוכה, אתה אומר.
- תשובה: כן.
- שאלה: הצורך שלך לכתוב - מאיזה גיל אתה זוכר את עצמך שזה צורך אִמְתִי שלך?
- תשובה: אני גם מספר את הסיפור הזה. אני זוכר את עצמי כילד, כשאהבתי לשמוע סיפורים של סבתות. שתי סבתות היו לי. גם הדוד הזה שאני בונה את כל הסיפור סביבו [הדוד איברהים בסראיא], היה לי דוד כזה, מסתורי כזה שבאמת אני לא יודע מתי הוא נפטר ולא יודע הרבה דברים.

עכשיו אני מנסה להיזכר, ואני לא זוכר. קראתי, כמעט מהילדות שלי, בתרגום הערבי את ה- notes של לֶב טולסטוי, קטעים קצרים כאלה. אינני זוכר מה שם הספר. בערבית קראתי אותו, ומיד אהבתי אותו, אהבתי את המחשבות; הייתי ילד וקינאתי בו והתחלתי לחקות. והחלטתי לכתוב את הזכרונות שלי מהילדות. כתבתי. היה לנו חדר שעשינו אותו חדר מבור של באר שלא השתמשנו בו. אתה זוכר את הימים ההם, המים לא היו מגיעים לכל בית...

מבארות.

שאלה:

תשובה:

בארות, כן. אבל כבר המים הגיעו מחיפה, לכן אנחנו עשינו ממנו חדר, ונתנו לי האחים שלי שיהיה החדר שלי, חדר העבודה שלי, כאלו. אני הייתי מסתיר כל מיני דברים. כותב זכרונות ומסתיר אותם. ביום מן הימים האח הבכור שלי, הוא היה כמו אבא, אנחנו יושבים לאכול ארוחת ערב, אני לא זוכר מה, בערב. הוא מתחיל לשאול אותי שאלות, שאלות אינטימיות. מיד תפסתי שהוא קרא משהו. ולכן מתוך פחד אני שרפתי את הזכרונות, ומאז אני לא כותב זכרונות. מאז אני חושב שאני כותב.

שאלה:

אבל גם בספרים שלך, גם בספר הזה, במבנה ספרותי שלם, אתה עוסק בבעיות האמתיות שמעסיקות אותך, דרך הפריזמה של המעשים אתה מגיע לספרות ולהפך. גם במחזה של 'אל־רובביקה' אתה עוסק בבעיות אמיתיות, למרות שזה ניתן דרך המדיום האמנותי.

תשובה:

האמת היא שאני מזמן, לפני שנתתי דין וחשבון לעצמי, כאשר אני מרגיש שאני נחנק בשקרי הפוליטיקה, כמו זבוב בקורי עכביש, אני - כדי להמשיך ולנשום - אני נשען על העבודה הספרותית. אני כותב מתוך הכרח מוסרי, מצפוני - יכול להיות - אבל זה מה שדוחף אותי. וכפי שאמרתי לך, בספרות אני מעיז לבטא את הרגשות האמתיים שלי. למשל באל־רובביקה. היו התקפות עלי.

שאלה:

זהו, כמעט כתב האשמה היה בדברים שלך במחזה הזה.

תשובה:

הגנה, לא האשמה. אני מגן על רובביקה, על הַנְדֵּ שנסארה בוואדי ניסנאס. אני מגן על העם שלי, על הערבים הפלסטינים שיכלו להישאר בתוך מדינת ישראל, למרות כל הקשיים.

שאלה:

וברחו.

תשובה:

ולא ברחו. ולא נתנו גם להבריח אותם. למרות הכל הם נשארו. והיו, ועד היום לצערי הרב יש מי שחושב בחוץ-לארץ שאנחנו יכולנו להישאר מכיוון שנעשינו ציונים או 'קולבוריטורס' - משתפי פעולה. ששילמנו מחיר גבוה, פוליטי, כדי להישאר. זה לא נכון, קודם כל אני רצייתי להגיד: עצם הישארותו של אדם במולדת שלו היא לא נתונה להסברים, להצדקות, שתסביר מדוע נשארת בארץ שלך. מי שצריך להסביר - זה שעזב. הוא יכול להגיד, ואני אומר שרוב האחים והאחיות שלי שעזבו את הארץ ב'47-'48 גורשו בצורה ישירה או לא ישירה, אבל גורשו, והם

קורבן. ואני אומר להם: אין לכם צורך להסביר מדוע אתם אינכם בארץ שלכם. אתם קורבן, והקורבן לא מטילים עליו אשמה. אין לכם צורך, כרי להצדיק את אייכולתכם להישאר במולדת שלכם, להגיד שאלה שנשארו במולדת הם בוגדים. את זה אני רוצה להגיד. זה במצפוני של העם הערבי הפלסטיני, הבעיה הזאת היא בעיה שכמעט גילמה את המצפון של העם הערבי הפלסטיני. מדוע אמיל חביבי יכול היה להישאר בארץ, במולדת שלו, ואני לא יכולתי למרות שאני בעל תעוזה לא פחותה מאמיל חביבי. וזה נכון - לו היה [נשאר].

שאלה: אבל אולי לך זה היה יותר קל, כי אתה האמנת ששני עמים יכולים לחיות שם, וקיבלת אז, בעצם, את הצעת החלוקה שהיתה?

תשובה: אתה צודק. נכון. אני רוצה שייודע, גם בשביל ההיסטוריה, מגיע לי לחלום על ההיסטוריה: אני הייתי האדם שנבחר על-ידי הנהגת המפלגה שלי בזמן המנדט, הליגה לשחרור לאומי של פלסטין - הפלסטינית, כדי ב'47', אחרי החלטת האו"ם, למסור את הדין-וחשבון לישיבה, ל'פלינום' של המרכז של המפלגה הזאת. למסור את הדין-וחשבון איפה שאני קורא למפלגה שלי ולעם שלי להסכים להחלטת החלוקה, מה שקוראים החלטת החלוקה. והיות והדבר הזה היה תפקידי, בוודאי אני עבדתי, עבדתי טוב. הבאתי את כל הנימוקים וגם הסברתי מה האלטרנטיבה לאי ביצוע ההחלטה. ואמרתי שהטרגדיה תקרה לעם שלי. והדין-וחשבון הזה שלי, ההוצאה שלי, התקבלה על-ידי הוועד המרכזי של המפלגה. ולצערי הרב, מה שקרה אחר-כך הוכיח את צדקת מה שאנחנו אמרנו אז, ומאז. ובזכות העמדה הזאת, העקרונית, יכלה האוכלוסייה הערבית של ישראל להמשיך ולחיות בתוך מדינת ישראל ושיהיה לה מרחב של חיים פוליטיים, של התנגדות למדיניות הדיכוי הלאומי ומדיניות הגירוש. למרות כל ההתקפות עלינו אז, הם לא יכלו להגיד שאנחנו נגד מדינת ישראל או עצם קיום מדינת ישראל. לכן אני חושב שבזכות העמדה הזאת ובזכות התקווה שאני מקווה שעכשיו אנחנו מתחילים להגשים אותה, שאפשר לחיות יחד ובדו-קיום למרות הכול, למרות כל ההיסטוריה.

שאלה: אפשר שה-29 בנובמבר '47 - מישהו אמר שהוא מרגיש היום כאילו שזה יום עצמאות של העם הפלסטיני? אתה היית נסחף לזה?

תשובה: לא. אני לא נסחף. קודם כול אני לא רוצה בכל הצהרה, ודווקא הצהרה שאין לה כיסוי מעשי, שתפחיד את טובי היהודים. אני רוצה שגם העם הישראלי יבין שאנחנו מבינים שאי אפשר לחזור אחורה. אני שמח שכולנו מבינים שאי אפשר להמשיך כפי שהמשכנו עד עכשיו, אבל כולנו מבינים שאי אפשר לחזור אחורה. למרות כל הכאבים והקשיים. אין לנו עתיד אלא העתיד. נפסיד גם את העתיד. אני מקווה שלא. ובכן, אמרות כאלו, שזה תגיגות יום העצמאות הפלסטיני - לא. אבל אני שמעתי דבר אחר, מאישה ישראלית יהודייה זקנה, נדמה לי בטלוויזיה

הישראלית, שהיא אמרה שעכשיו היא מרגישה שמדינת ישראל קמה והיא איננה אפיוודה, עכשיו. והיא קיבלה...

לגיטימציה?

שאלה:

תשובה:

של הפלסטינים, כן, של העם הערבי הפלסטיני. ואני אומר... אני מתכוון לכתוב מאמר; לו הייתי עכשיו חבר כנסת, כפי שהייתי 19 שנה, מה הייתי אומר לאלה הצועקים והמתנגדים. אני אומר שדור אחרי דור של אבות הציונות חיו ומתו בתקווה שיקבלו הסכמה פלסטינית למפעל הציוני, ולא קיבלו, והנה זה קרה. על מה הצעקה הזאת? וזו צעקה; מה אני אגיד לך, אני מרגיש מדוכא מהצעקה הזאת. עכשיו אני מסכים עם הזקנה הישראלית הזאת. עכשיו ישראל יכולה להיות בטוחה בעתיד שלה, מכיוון שהמפתח של ישראל למרחב הערבי תמיד היה העם הערבי הפלסטיני והבעיה הפלסטינית. נכון, אנחנו רואים כאן ושם התנגדויות, אבל ההתנגדויות האלה הלוא ימותו.

אתה, במשך שנים רבות, היית בשיתוף פעולה עם יוצרים יהודים וערבים, פעיל בקבוצות קטנות מאוד שניסו להעביר את המסר הזה. עברתם תקופות של מלחמות, היו רגעים של יאוש מוחלט?

כן. אני לא מתבייש שב-67, מלחמת 67, כששרדן 'קול ישראל' בכה והוא מודיע שהצבא נכנס לירושלים העתיקה גם אני בכיתי.

שאלה:

תשובה:

על זה שהוא נכנס?

שאלה:

תשובה:

על זה שמה נשאר כלי, אמצעי, כדי להוריד את המנהיגים הישראלים מהאופוריה שלהם. מי ישכנע אותם עכשיו. מי יוריד אותם קצת לאדמה, מי יסביר להם שאי אפשר להמשיך לחיות ככה בעולם הערבי התוסס. אני תמיד ידעתי שהעם הערבי הפלסטיני, החברה הערבית הפלסטינית היא החברה הבשלה ביותר להבנה ולדו־קיום עם ישראל כמות שהיא, מכל החברות הערביות בעולם הערבי. אני יודע מה שאני אומר. ותמיד אני חשבתי שהחטא הקדמון של המדיניות הישראלית הרשמית הוא המחשבה שאפשר להבטיח את עתידה של ישראל בהסדרים עם ארץ ערבית זו או אחרת ועל חשבון העם הערבי הפלסטיני. וזה יותר קל, יבואו יותר מהר, כל מיני. וזו אי־הבנה. תסלח לי, זו גישה של 'יורופיין אוריינטליזם'. לא מבינים את העולם הערבי. העולם הערבי הזה, עם כל הכבוד, מתקשה עד היום הזה לתת לגיטימציות לזכויות הלאומיות של העם הכורדי, שהוא איננו העם של קולוניאטורים בעולם הערבי. ועד היום, אתה יודע, אפילו אנשים מתקדמים מתקשים להכיר בזכותו של העם הכורדי להגדרה עצמית. אני יודע שללאומיות הערבית, הפן־ערביות, יש דברים מתקדמים, אני יודע, ואנטי־אימפריאליסטים וכל מיני. אבל בשאלה הזאת העם, שמכיוון שהדברים הם בחייו מבין שאין לו מנוס אלא בדו־קיום עם ישראל ועמה, הוא העם הערבי הפלסטיני. תרשה לי להוסיף עוד דבר: למה אני אומר את הדבר הזה? יש לי כל מיני סיבות, אבל אני

רוצה להדגיש סיבה אחת, וזה גם לו הייתי חבר כנסת הייתי אומר: עם ישראל, ובצדק, אומר שאין לו מולדת זולת הארץ הזאת. כולנו מכירים במה שקרה לעם היהודי בכל מיני מקומות בעולם. אני אומר שיש עוד עם שאין לו מולדת זולת פלסטין, חלק העולם הזה, הוא העם הערבי הפלסטיני. יכול להיות שזו אשמתו. אני לא אומר. אל תיתן לי לדבר על העם היהודי, הוא עם גיבור, אבל תן לדבר על עמי. אני אומר לך, יכול להיות שבאשמתנו אנחנו בזויים, שנואים. דווקא בעולם הערבי אנחנו שנואים. אין ארץ ערבית שמוכנה לקבל אותנו, בסופו של דבר. אין לנו מולדת זולת המולדת הזאת. לכן, אלה הצעקנים צריכים להבין את הדבר הזה. יכול להיות שהם גם אשמים במה שקרה לנו, אבל זוהי העובדה. אין מקום בעולם שמוכן לקלוט אותנו, אנחנו הפלסטינים, הלא כל־כך יפים.

שאלה:

גם כששולחים אתכם, אומרים: יש לכם 70 מדינות.

תשובה:

איזה מדינות? על מה אתם מדברים אורינגטליסטים כמוכם? העם הפלסטיני יש לו תכונות והתכונות האלה תכונות המבדילות, תכונות מקומיות נגיד, המבדילות אותו משאר העמים הערבים, כפי שלעם הסורי יש תכונות המבדילות אותו מהעם העיראקי או מהעם המצרי וכו'. התכונות האלו של העם הערבי הפלסטיני התגלמו, התפתחו, בעימות ישיר עם מה שאתה קורא לו המפעל הציוני. אני אומר שגם עם ישראל היהודי מתחיל לפתח תכונות מיוחדות, לאומיות מיוחדות, המבדילות אותו משאר העם היהודי בעולם. ושניהם התפתחו בתוך השפעת אחד על השני. עד היום הזה, אני אומר לך, ההשפעה השלילית של כל העבר שלי, עד היום הזה היא היתה הקובעת. עכשיו, זאת התאוריה שלי, אם יהיו יחסי שלום טבעיים, נורמליזציה ויחסי רעות, אני חושב שאתם תרוויחו ואנחנו נרווייה. כל האומה הערבית גם תרוויח; בדיוק כפי שאני אומר, תנו לעם הכורדי להגשים את ההגדרה העצמית שלו, גם זה יביא לצורה של פלורליזם בתוך החברה המזרחית.

שאלה:

כשאתה היית בקשר עם הסופרים והיוצרים הישראלים והיהודים [ועד היוצרים היהודי־ערבי, 1985-1988, בראשות אמיל חביבי ויורם קניוק ובהשתתפות נתן זך, שמעון בלס, רליה רביקוביץ ועוד], האם זה היה רק קשר פוליטי או גם קשר של השפעה ספרותית הדדית? איך אתה מרגיש (לא מה היו המטרות) בפועל?

תשובה:

אני לא יכול להגיד אלא שאני הושפעתי והואשמתני בקשר שלי עם התרבות והספרות העברית בישראל. אבל ההשפעה הזאת היא חלקית מאוד, באשמתני. העברית שלי, כפי שאתה רואה, היא עברית דלה מאוד, ודווקא הקריאה שלי של ספרות. עיתונות אני קורא, פוליטיקה...

שאלה:

זה הנשמה.

תשובה:

אבל ספרות קשה לי מאוד לקרוא. זה מרגיז את העמיתים היהודים שלי,

היות והם אומרים שהם קוראים, כשמתורגמות העבודות הספרותיות שלי לעברית הם קוראים. אני לא יודע אם הם אומרים את האמת או לא, אני לא יודע, אבל, טוב, צריכים לתרגם מעברית לערבית. יש חלק מתורגם, אבל לא מספיק. צריך לקום איזה מנגנון בעזרת המדינה לתרגומים הדדיים, והגיע הזמן ואני מקווה שנמצא פתרון לבעיה הזאת. אנחנו נחוצים אחד לשני.

שאלה: אני נזכר שבפעולות הפוליטיות שלך, גם כשאתה עשית את הצעד שלך, קיבלו את זה רע מאוד חבריך לשעבר.

רע מאוד. תשובה:

שאלה: זה פגע גם ביחסים האישיים שהיו לך, הממשיים?

תשובה: כן, זוהי הבעיה. אנחנו לא יכולנו כל הזמן להשתחרר מכל מיני מנהגים שהטילה עלינו התקופה של סטלין, ומי שסוטה - בוגד. טוב, אנחנו לא יכולים לעצור אותו, לשים אותו בבית־סוהר, או יותר מזה, אבל אנחנו היינו מחרימים אותו, כלומר מוציאים אותו מהחברה שלנו, ולצדדי הרב...

שאלה: זה מה שקרה לך?

תשובה: החברים שלי לשעבר המשיכו במנהג הזה. היה מי שאמר לי: טוב, אתה עכשיו אוכל את המנה שאתה האכלת לאחרים. אני לא מסכים. אני הייתי תמיד אנושי. טוב, אבל ככה הם חושבים ומחרימים אותי. למשל, תדע לך שהעיתון שאני נתתי לו את רוב חיי אל־איתחאד, אני עשיתי אותו לעיתון יומי, היום יש להם החלטה שאסור שיפרסם מאמרים שלי, בלי שים לב לתוכן שלהם.

שאלה: גם אחרי כל מה שקרה בברית־המועצות?

תשובה: לא אכפת להם. ולכן אני אומר עליהם, לצדדי הרב, ואחדים מהם הם התלמידים שלי - אני אומר שהם דומים לאלה שרוקדים בחושך, חושבים שהם מחרימים. כמה הם יכולים להחרים? טוב, אני מקווה שיפקחו את העיניים. כל התנועה הקומוניסטית בכל העולם עכשיו קוראים לחברים שגורשו, או שעזבו, שיחזרו ומנסים לעשות את המפלגה למפלגה דמוקרטית וכו'. כאן לא. למה לא, אני לא יודע.

שאלה: למה הם יותר קשוחים? הרי קרה משהו וגם היום קורה משהו. אז אולי אתה צדקת ולא הם?

תשובה: בוודאי אני צדקתי. כל ההתפתחות מוכיחה שאני צדקתי. וגם בזמן מלחמת המפרץ אני צדקתי והם לא צדקו, וגם בזמן ההפיכה הזאת של שלושה ימים של ינאייב במוסקבה [נסיון הסדק להפיל את גורבצ'וב] אני צדקתי והם לא צדקו. גם בעקשנות שלי של מאבק נגד הקיצוניים בשאלה הפלסטניית אני צדקתי, ואני לא הרפיתי מהמאבק נגד הקיצוניים, גם בתוכנו, בתוך החברה הערבית בישראל. גם שם אני צדקתי. אני לא יודע. יש לי כל מיני מחשבות סטליניסטיות, שיכול

להיות שמישהו מפיק תועלת מחוץ לחברה שלנו, מפיק תועלת מהקו הזה שיביא לאובדן כל ההישגים שאנחנו השגנו דווקא בקרב האוכלוסייה הערבית, והם הישגים לא מבוטלים. באמת, למה נגזר עלינו, על האוכלוסייה הערבית דווקא בישראל, נגזר עליה שהנהגה הזאת תהיה הנהגה שדרכה יביא לחיסול כל ההישגים שלנו, בו בזמן שהמפלגה הקומוניסטית בקרב העם הערבי הפלסטיני בשטחים הכבושים, למשל, השתנתה, אפילו שינתה את השם שלה: המפלגה הקומוניסטית-מפלגת העם הפלסטיני, וגם שינתה את התקנון שלה. אפילו המפלגה הירדנית השתנתה. נדמה לי, רוב המפלגות בארצות הערביות שינו. יותר דמוקרטיים. שינו את התקנון שהביא לנו את כל הטרגדיות שלנו, תקנון הבנוי על מה שקרוי צנטרליזם דמוקרטי, שעשו מאתנו... הכנסנו את עצמנו לכלוב. רק כאן.

שאלה: מוכרח להיות לזה הסבר יותר מאשר אתה אומר אותו. אני לא יודע אם פסיכולוגי, או פסיכולוגי-פוליטי, אבל זה פשוט בולט לעין יותר מאשר בכל ארץ אחרת, כפי שאתה אומר. מה הסיבה?

תשובה: אמרתי לך. איני יודע. אני רוצה לשמור על המצפון שלי, לא רוצה להתעמק בדבר הזה.

שאלה: אמיל חביבי, אתה כותב עכשיו ספר חדש?

תשובה: לא. יכול להיות שבהשפעתך, בהשפעת הפעילות המבורכת שלך ושל חבריך, אני כותב עוד מחזה. ואני מרגיש ...

שאלה: התאהבת בתאטרון?

תשובה: כן. אני חושב שבתנאים הקיימים והמתפתחים התאטרון הוא דרך יותר רחבה ואמיצה להעביר את המסרים הספרותיים לציבור, והקריאה נעשית... יש משבר בקריאה. אני לא יודע, אצל קוראי העברית, אבל

אצלנו יש משבר, בכל העולם הערבי יש משבר. יש סיבות אובייקטיביות, כפי שהיינו קוראים להם: הטלוויזיה, הכבלים, ולכן גם אני מרגיש צורך לגסות ולכתוב מחזות. המחזה הזה שאני כותב אותו עכשיו במשך יותר משנתיים, זה הולך לאט-לאט בגלל הפוליטיקה. טוב, אני מברך על הפוליטיקה אם תמשיך להיות כך, ואני מוכן להקריב, למען פוליטיקה כזאת מוכן להקריב עוד יותר בעבודה הספרותית שלי. אני כותב על היחסים, בפעם הראשונה, בין תושבי עין-הוד היהודים, האמנים האלה, יפי הנפש - ואני אומר יפי הנפש ברצינות, לא כמילת גנאי, יפי הנפש - לבין שכניהם, השכנים שלהם. הערבים של עין-הוד (עין-הוד היתה עין-הוד), גורשו ב'47-48', חלק מהם בנה לו כפר על יד עין-הוד, ויש יחסים ביניהם. מקרבה אל תושבי שני הכפרים האלה מצאתי דבר קצת מוזר: היהודים של עין-הוד מתחילים לראות את הערבים 'as ghosts' - שדים. זה בדוק. עכשיו, כשאני התחלתי עם אנשי עין-הוד, אני רואה שגם הם רואים את היהודים כשדים, לא כאנשים

ראיון עם אמיל חביבי

אמתיים. אלה מתחילים לראות שדים בתוך הבתים שהיו של הערבים, ואלה התחילו לראות אותם, את היהודים, כשדים שבאים בלילות סביב הכפר שלהם. אני מקווה שאצליח לגמור את המחזה הזה, אבל הוא יהיה מחזה לא של יחיד, אלא מחזה שלם. נראה, כשאני אגמור אותו אני אגיש אותו אליך. [חביבי סיפר על מחזה אחרון זה כמה פעמים, בכמה במות, אולם המחזה לא ראה אור, כנראה לא הושלם.]